«8D04201 – Халықаралық құқық» оқу бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған

ЧЖАН ЦЗЮДЫҢ

«Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы шеңберіндегі сауда-экономикалық ынтымақтастықтың құқықтық аспектілері» тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Шанхай ынтымақтастық ұйымының (ШЫҰ) қазіргі халықаралық құқықтағы, геосаясаттағы және жаһандық экономикалық жүйедегі стратегиялық рөлімен айқындалады. 2001 жылғы 15 маусымда алты мемлекет басшылары қол қойған Декларация негізінде құрылған ШЫҰ 2024 жылға қарай он егеменді мүше-мемлекеттерді біріктіретін ірі интеграциялық бірлестікке айналды. Ұйымның аумағы шамамен 36,2 млн км², яғни дүниежүзінің құрлық бөлігінің 24%-ын қамтиды, ал қатысушы мемлекеттердің жиынтық халқы 3,4 млрд адамнан асып, әлем халқының 43%-ын құрайды. Бұл көрсеткіштер ШЫҰ-ның Еуразиялық кеңістіктегі ірі халықаралық ынтымақтастық алаңы ретінде өсіп келе жатқан ықпалын дәлелдейді.

Жиырма жылдан астам институционалдық даму кезеңінде ШЫҰ берік құқықтық және ұйымдастырушылық негіз қалыптастырды. Оған Декларация, 2002 жылғы ШЫҰ Хартиясы, сондай-ақ көпжақты келісімдер, меморандумдар мен бағдарламалар жүйесі кіреді. Жарғының 1-бабында бекітілген «шанхай рухы» тұжырымдамасы өзара сенімге, өзара тиімділікке, тең құқықтылыққа, кеңесу қағидатына және мәдени әралуандылыққа құрмет көрсетуге негізделген ынтымақтастықтың идеологиялық әрі құқықтық бағдарын айқындайды.

Сонымен қатар, ШЫҰ-ның дамыған институционалдық құрылымы экономикалық өзара іс-қимылдың нақты тетіктерінде әрдайым толық көрініс таба бермейді. Сауда айналымының айтарлықтай өсуіне (Қытай мен мүше-мемлекеттер арасындағы тауар айналымы 2001 жылғы 6,72 млрд АҚШ долларынан 2024 жылы 512,4 млрд АҚШ долларына дейін артқанымен) қарамастан, интеграциялық үдеріс бірқатар жүйелі құқықтық мәселелермен бетпе-бет келуде. Олардың қатарында ұлттық құқықтық жүйелердің бытыраңқылығы, дауларды шешудің тиімді тетіктерінің жоқтығы, инвестициялық реттеу нормаларындағы айырмашылықтар және қабылданған келісімдердің жеткіліксіз іске асырылуы бар.

Қазіргі геоэкономикалық жағдай бұл мәселелерді одан әрі күрделендіреді. Ұйым құрамының кеңеюі, ұлттық валюталарда есеп айырысудың артуы, «Бір белдеу – бір жол» бастамасымен өзара сабақтастығы, сондай-ақ энергетика, көлік және цифрлық инфрақұрылым салаларындағы бірлескен жобалар құқықтық архитектураны жетілдіру қажеттілігін күшейтуде. Тұрақты экономикалық даму үшін ШЫҰ мүше-мемлекеттері саяси декларациялардан нақты құқықтық құралдарға көшуі тиіс, бұл өз

кезегінде ынтымақтастықтың болжамдылығын, ашықтығын және тиімділігін қамтамасыз етеді.

Осы тұрғыда ШЫҰ-ның сауда-экономикалық ынтымақтастықтың құқықтық негіздерінің эволюциясын кешенді зерттеу айрықша мәнге ие. 2001 жылы қабылданған «ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің үкіметтері арасындағы өңірлік экономикалық ынтымақтастықтың негізгі мақсаттары мен бағыттары туралы меморандум» ұйымның сауда және инвестиция саласындағы құқықтық тетіктер жүйесін қалыптастырудың бастапқы кезеңін айқындады. Аталған құжаттарды талдау құқықтық реттеудің даму динамикасын, оның қазіргі экономикалық жағдайларға сәйкестігін бағалауға және жетілдіру бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Тиімді шешімдерді іздеу мақсатында ШЫҰ тәжірибесін өзге интеграциялық модельдермен – Еуропалық одақпен, Солтүстік Америка еркін сауда келісімімен (НАФТА) және оның ізбасары АҚШ–Мексика–Канада келісімімен (USMCA), сондай-ақ «Бір белдеу – бір жол» бастамасымен – салыстырмалы талдау өзекті болып табылады. «Институционалдық дизайн – нормалардың тиімділігі – дауларды шешу тетіктері» атты аналитикалық үштаған негізінде жүргізілетін салыстырмалы талдау табысты құқықтық модельдерді ШЫҰ шындығына бейімдеудің оңтайлы жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Жүргізілген талдау нәтижесінде ШЫҰ-ның қазіргі таңда «интеграциялық плато» кезеңінде тұрғаны байқалады: құқықтық базаның ауқымды болуына қарамастан, оның іске асырылу тиімділігі шектеулі болып отыр. Бұл жағдай «жұмсақ құқықтың» басымдығымен, мүше-мемлекеттердің экономикалық дамуындағы асимметриямен және ұлттық заңнаманы үйлестірудің бірізді тетіктерінің болмауымен түсіндіріледі.

Осылайша, зерттеу тақырыбының өзектілігі ШЫҰ аясындағы экономикалық интеграцияның құқықтық негіздерін жан-жақты ғылыми тұрғыда зерделеудің қажеттілігімен айқындалады. Бұл бағытта нормативтік-құқықтық базаны жетілдіруге, іске асыру тетіктерін күшейтуге және қазіргі халықаралық-экономикалық әрі геосаяси сын-қатерлерге сай келетін тұтас құқықтық реттеу моделін қалыптастыруға бағытталған теориялық және тәжірибелік ұсынымдарды әзірлеу талап етіледі.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты – Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберіндегі сауда-экономикалық ынтымақтастықтың құқықтық негіздері мен реттеу тетіктерін кешенді талдау, сондай-ақ ұйымның құқықтық базасы мен институционалдық механизмдерін жетілдіруге бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу.

Аталған мақсатқа қол жеткізу **келесі ғылыми міндеттерді** шешуді талап етеді:

– ШЫҰ аясындағы өңірлік экономикалық ынтымақтастықтың құқықтық реттелуінің қалыптасуы мен даму кезеңдерін зерттеу;

– ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің экономикалық интеграциясын қамтамасыз ететін ұйымдастырушылық-құқықтық тетіктерді қарастыру;

– ШЫҰ мемлекеттерінің экономикалық ынтымақтастығының құқықтық негіздерін талдау;

– ШЫҰ шеңберіндегі экономикалық ынтымақтастықтың институционалдық-құқықтық негіздері мен құрылымдық шектеулерін зерделеу;

– ШЫҰ бірыңғай инвестициялық кеңістігін қалыптастырудың институционалдық негіздері мен болашағын айқындау;

– ШЫҰ аясындағы көлік-логистикалық инфрақұрылымды дамытудың құқықтық тетіктерін қарастыру;

– «Ортақ келешекке бағытталған ШЫҰ инвестициялық қауымдастығын» (SCO Investment Community of Shared Future) қалыптастырудың институционалдық және құқықтық өлшемдерін талдау;

– «ШЫҰ энергетикалық қауымдастығын» (SCO Energy Community) құрудың өзекті мәселелері мен перспективаларын айқындау;

– ШЫҰ шеңберіндегі институционалдық дизайнды, құқықтық нормалардың тиімділігін және дауларды шешу механизмдерін салыстырмалы тұрғыда талдау;

– Пәнаралық және парадигмааралық салыстырмалы талдау жүргізе отырып, ШЫҰ аясындағы экономикалық интеграцияның даму перспективаларын анықтау.

Зерттеу объектісі – Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберіндегі сауда-экономикалық ынтымақтастық саласындағы құқықтық қатынастар.

Зерттеу пәні – Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықты және экономикалық интеграция үдерістерін реттейтін құқықтық нормалар, институционалдық тетіктер мен олардың іске асу тәжірибелері.

Диссертацияның әдіснамалық негізін зерттеудің логикалық тұтастығы мен алынған нәтижелердің дәлелділігін қамтамасыз еткен жалпығылыми және жекелеген ғылыми әдістер кешені құрайды. Оларға салыстырмалы-құқықтық талдау, нормативтік-догматикалық әдіс, институционалдық талдау және нақты жағдайларды талдау әдісі жатады.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы:

– ШОС-тың кеңеюі мен экономикалық интеграцияның дамуы арасындағы өзара байланыс алғаш рет анықталып, талданды. Ұйымға мүше мемлекеттер санының өсуі оның әлеуетін арттыратыны, сонымен қатар келісілген шешімдер қабылдауда құқықтық және ұйымдастырушылық қиындықтар туғызатыны дәлелденді;

– ШОС-тың құқықтық жүйесін талдаудың жаңа әдістемесі әзірленді, ол ұйымның қызметінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді. ШОС-тың ұйымдық құрылымы дамыған органдар жүйесін қамтитынына қарамастан, олардың қызметінде үйлесімділіктің жеткіліксіз екені анықталды;

– ШОС-тың экономикалық ынтымақтастықты құқықтық реттеудегі өзіндік ерекшелігі ғылыми тұрғыдан негізделді. Ұйымның міндетті халықаралық шарттардан гөрі ұсынымдық сипаттағы құжаттарды («жұмсақ

құқық») кеңінен қолданатыны, бұл тәсіл икемділікті қамтамасыз еткенімен, тиімділікті төмендететіні дәлелденді;

– ШОС қызметіндегі негізгі қайшылық айқындалды: мүше мемлекеттердің елеулі экономикалық әлеуетіне қарамастан, барлық мәселелер бойынша консенсусқа қол жеткізу талабы мен ұсынымдық құжаттардың басымдығы ынтымақтастықты тежейді;

– Қатысушы мемлекеттердің құқықтық жүйелеріндегі айырмашылықтарды ескеретін және ұлттық заңнаманы кезең-кезеңімен үйлестіруді көздейтін инвестициялық ынтымақтастықты дамытудың екі деңгейлі моделі ұсынылды;

– Көлік инфрақұрылымын құқықтық реттеуді жетілдіру жөнінде ұлттық заңнамалар мен техникалық стандарттарды үйлестіру қажеттілігін ескеретін ұсыныстар әзірленді;

– Қазіргі жүйеден неғұрлым тиімді дауларды шешу және мүдделерді келісу тетіктеріне біртіндеп көшуге бағытталған инвестициялық ынтымақтастықты реформалаудың кезеңдік моделі жасалды;

– Барлық қатысушылардың мүдделерін ескеретін, шешім қабылдаудың нақты ұйымдық құрылымы мен тетіктерін қамтитын ШОС Энергетикалық қауымдастығын құру тұжырымдамасы ұсынылды;

– Экономикалық интеграцияның құқықтық модельдері (ЕО, USMCA, «Бір белдеу – бір жол» бастамасы) бойынша салыстырмалы талдау жүргізіліп, ШОС шеңберінде бейімделіп қолдануға болатын тиімді элементтер айқындалды;

– Халықаралық тәжірибе негізінде экономикалық даму деңгейі мен құқықтық жүйелері әртүрлі мемлекеттерді біріктіретін ұйым ерекшеліктерін ескеретін, түрлі тәсілдердің элементтерін үйлестіретін ШОС-тың бейімделмелі даму моделі әзірленді.

Қорғауға ұсынылған негізгі тұжырымдар:

1. Зерттеу ШЫҰ шешімдерін іске асыру тетігінде жүйелік олқылық бар екенін анықтады. Бұл кемшілік бақылау және қадағалау функциялары бар тұрақты жұмыс істейтін органдардың болмауымен байланысты. Қабылданатын шешімдердің декларативті сипатынан арылу мақсатында Сауда және инвестициялар жөніндегі ШЫҰ Тұрақты комитетін Үкімет басшылары кеңесінің көмекші органы ретінде құру ұсынылады. Комитет Сыртқы істер министрлері кеңесіне есеп беретін, негізгі үйлестіруші және әкімшілік орталық болуы тиіс. Оған келісімдердің орындалуын мониторингтеу, тарифтік емес кедергілерді жою жөніндегі ұсынымдар әзірлеу және сауда даулары бойынша алдын ала консультациялар өткізу мандаты берілуі қажет. Бұл келісімдердің практикалық іске асырылуы мен келіссөздер уақытын қысқартуға институционалдық негіз қалыптастырады.

2. Ұлттық инвестициялық режимдердің фрагментациясы және ұйымның қаржылық архитектурасының аяқталмауы бірыңғай инвестициялық кеңістік қалыптастыруға кедергі келтіруде. Осыған байланысты негізгі шара ретінде ШЫҰ-ның «Модельдік инвестициялық кодексін» әзірлеу және қабылдау ұсынылады. Бұл кодекс салалар бойынша (негативті тізім)

біріздендірілген шектеулер тізбесін, алдын ала белгіленген ұлттық режимді ұсыну шарттарын, инвесторларға берілетін кепілдіктердің толық тізімін, сондай-ақ инвестицияларды қорғау тетіктері мен дауларды сотқа дейін реттеу рәсімдерін айқындайды. Аталған құжат мүше мемлекеттердің инвестициялық заңнамасын үйлестірудің негізін құрайды.

3. Зерттеу нарықтардың интеграциясының қажетті шарты ретінде техникалық стандарттарды үйлестірудің маңыздылығын негіздеді. Ұлттық техникалық регламенттердегі елеулі айырмашылықтар тауар айналымына тосқауыл тудырады. Бұл мәселені шешу үшін өзара сауда көлемі, ауқым үнемі мен технологиялық үйлесімділік критерийлеріне сүйене отырып таңдалатын негізгі тауар топтары бойынша ұлттық стандарттар мен техникалық регламенттерді жақындастырудың «жол картасын» әзірлеу ұсынылады. Бұл процесс салалық жұмыс топтары арқылы жүзеге асырылып, бірлескен жобалар шеңберінде қаржыландырылады.

4. Салыстырмалы талдау интеграцияның оңтайлы жолы ретінде модельдер синтезіне негізделген «салалық тәсілді» енгізуді анықтады. Бұл тәсіл бойынша құқықтық тұрғыдан міндетті келісімдер интеграциялық әлеуеті жоғары, технологиялық жағынан стандартталуы мүмкін және ұлттық қауіпсіздіктің стратегиялық салаларына тәуелділігі төмен секторларда (цифрлық экономика, жасыл энергетика, логистика) жасалуы тиіс. Ал энергетикалық қауіпсіздік, азық-түлік егемендігі және қаржы жүйесі сияқты сезімтал салаларда «жұмсақ құқық» құралдарын сақтай отырып, оларды біртіндеп реттеуді үйлестіруге бағытталған нақты параметрлер белгілеу қажет.

5. Жұмыс экономикалық дауларды шешудің мамандандырылған тетігін құрудың өзекті қажеттілігін көрсетті. Міндетті және тиімді дауларды шешу рәсімінің болмауы бизнес сенімін және экономикалық қатынастардың құқықтық айқындығын әлсіретеді. Ынтымақтастықтың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін ШЫҰ Іскерлік кеңесі жанынан Арбитраж орталығын құру ұсынылады. Оның юрисдикциясы мүше мемлекеттердің шаруашылық субъектілері арасындағы халықаралық шарттардан туындайтын дауларды қамтып, шешімдердің ұлттық заңнамаларға сәйкес танылуы мен орындалуын көздеуі тиіс. Бұл ретте Арбитраж регламентінің халықаралық-құқықтық мәртебесінің үстемдігі мемлекет басшылары кеңесімен бекітілуі қажет.

Диссертация нәтижелерінің апробациясы. Диссертациялық зерттеудің негізгі тұжырымдары мен нәтижелері жалпы көлемі 2,9 баспа табақ болатын төрт (4) ғылыми жарияланымда көрініс тапқан. Оның ішінде үш (3) мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған рецензияланатын ғылыми басылымдарда жарияланған, ал бір (1) мақала халықаралық Scopus деректер базасында индекстелетін шетелдік рецензияланатын ғылыми журналда жарық көрген.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі нормативтік сілтемелерден, анықтамалар мен қысқартулардан, кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.